

Μονή Αγίου Παύλου, 1835. Σχέδιο Ν. Ελγμον, επιχρωματισμένο. Χάρτης Davydon (ύψ. 70 χιλ., πλ. 102 χιλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

ΑΘΩΣ

Φωτογραφικές και άλλες απεικονίσεις μονών κατά τον 19ο αιώνα και η ερμηνεία των

Στη μνήμη του αλησμόνητου φίλου Νικολή Χατζηκυριάκου-Γκίκα.

Η Μοναστική Πολιτεία του Αγίου Όρους Άθω ζει, συντηρείται, ανανεώνεται και ακτινοβολεί κυρίως λόγω της πρωταρχικής θρησκευτικής ουσίας της, της οποίας ο Μοναχισμός αποτελεί την εντονότερη έκφραση. Παράλληλα όμως, κατά την υπερχλιετή διαδρομή της, έχει πλουτισθεί κατά μία διαφορετική διάσταση, τόσο από το κάλλος του ανέγγιχτου και πολυπρόσωπου φυσικού τοπίου που την αγκαλιάζει και την φιλοξενεί, όσο και από τους πνευματικούς και καλλιτεχνικούς θησαυρούς των βιβλιοθηκών της, της αρχιτεκτονικής των κτηρίων της, της ζωγραφικής, της μικροτεχνίας και των κειμηλίων της, θησαυρούς που της έχει δωρίσει, διά μέσου των αιώνων, η θερμή των πιστών, ταπεινών και διασήμων.

Η καλλιτεχνική αυτή φυσιογνωμία της Μοναστικής Πολιτείας προσφέρει μίαν ανεπανάληπτη πανδαισία στην οπτική μας αντίληψη, συνοδεύοντας τα πνευματικά μηνύματα του Όρους με το μήνυμα του καλλιτεχνικώς ωραίου. Το τελευταίο, με τον τρόπο του, οδηγεί σε μια πνευματική μέθεξη, φαινομενικώς διάφορη, τελικώς ίσως ισοδύναμη, αν όχι ισάξια με την θρησκευτική ανάταση. Αυτό το καλλιτεχνικό παρόν προκαλεί το αισθητικό ενδιαφέρον, ικανοποιεί και ενθουσιάζει τον κάθε επισκέπτη, από τον αμύητο και αφελή προσκυνητή ως τον πολυμαθή φιλότεχνο. Ιδιαίτερως όμως έχει διεγείρει, κατά τους τελευταίους δύο και πλέον αιώνες, την δημιουργική διάθεση σε ερασιτέχνες και επαγγελματίες καλλιτέχνες των λεγομένων οπτικών τεχνών, ζωγράφους, χαράκτες, φωτογράφους, ώστε με ενθουσιασμό να αποδυθούν στην απαθανάτιση και την καλλιτεχνική παρουσίαση των διαφόρων θεμάτων, κυρίως τοπιογραφίας, αρχιτεκτονικής, ζωγραφικής και μικροτεχνίας.

Παύλος Μ. Μυλωνάς
Ομότιμος καθηγητής Α.Σ.Κ.Τ.

Η παρουσίαση στον έξω κόσμο της πολυπρόσωπης φυσιογνωμίας του Αγίου Όρους με καλλιτεχνικά μέσα καλύπτει κατ' εξοχήν τομείς της ιστορίας του πολιτισμού και της ιστορίας της τέχνης. Η παρουσίαση των πλουσιότατου και χυμώδους αυτού πολυ-θέματος στηρίχθηκε από παλιά τόσο στην προφορική και χειρόγραφη αφήγηση και ανάλυση —ας υπομνησθεί ως ελάχιστο παράδειγμα η ύπαρξη των *συναξαριών* και των *προσκυνηταρίων*— όσο, με τον καιρό, και στην *επικονιστική παραστάση*, τρόπους δηλαδή δοσμένους με όλες τις εκάστοτε προσφερόμενες τεχνικές.

Αν εξαιρέσει κανείς τις απλοϊκές παραστάσεις του Όρους από τους Buondelmonti (επίσκεψη το 1408), Pierre Belon du Mans (επίσκεψη 1546-1548), του Ιωάννη Κομνηνού (επίσκεψη 1698), τα πρώτα παραστατικά ιχνογραφήματα των μονών, και μάλιστα ακριβολόγα και χαριτωμένα, είναι του Βασιλείου Γρηγόριου της Βάρσκη. Αυτά περιέχονται στο *Θεοτοκικό* του, που περιγράφει αναλυτικά την πολύμηνη επίσκεψή του κατά το 1744¹.

Στην σύντομη αυτή εισαγωγή θα πρέπει να παρουσιασθούν κυρίως απεικονίσεις που πληρούν και τις απαιτήσεις *τεκμηρίου*, εφ' όσον η *ερμηνεία* τέτοιων αποδεικτικών στοιχείων αποτελεί το κύριο θέμα στην παρούσα ανακρίση. Γι' αυτό και θα ήταν σωστό να αναλυθούν έργα που ακολουθούν τα τρία απεικονιστικά μέσα παρουσιάσεως της *φυσιογνωμίας* του Αγίου Όρους. Αυτά είναι, όπως αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης, η *Ζωγραφική*, η *Χαρακτική* και η *Φωτογραφική*², δηλαδή οι τρεις τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν, και μάλιστα με αυτήν τη χρονική σειρά, για την προβολή κατά καλλιτεχνικό τρόπο κάθε θέματος, και στην περίπτωση μας, του Αγίου Όρους.

Η *Ζωγραφική*, και πιο συγκεκριμένα η *Ζωγραφική καβαλέτου*, με θέματα από το Άγιον Όρος, αρχίζει να εμφανίζεται, όπως ελέχθη ήδη, πριν από δύο και πλέον αιώνες, αλλά απασχόλησε σχετικά ελάχιστους δυτικούς καλλιτέχνες. Το ιστορικό αυτής της δραστηριότητας είναι εντελώς ανεξερεύνητο και θα ήταν παρακιν-

δυνευμένο να προβεί κανείς σε αφοριστικές γενικεύσεις³. Με την επιφύλαξη αυτή, ο γράφων θα μπορούσε να αναφέρει εντελώς προχείρως δύο εξαιρέσεις: τον λεπτοφυή Edward Lear⁴ και τον φιλέλληνα Ρουμάνο Georg-Alexander Mathéy⁵. Αντιστρόφως, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει αρκετούς Έλληνες, όπως τον εκφραστικότερο και ευλογημένο στο χρώμα Σπύρο Παπαλουκά⁶ (εικ. 1), ή τον οικουμενικό Ν. Χατζηκυριάκο-Γκίκα⁷ (εικ. 18), αλλά και ανάλογους Ρώσους (εικ. 6, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17), Βουλγάρους, Σέρβους και Γεωργιανούς, δηλαδή καλλι-

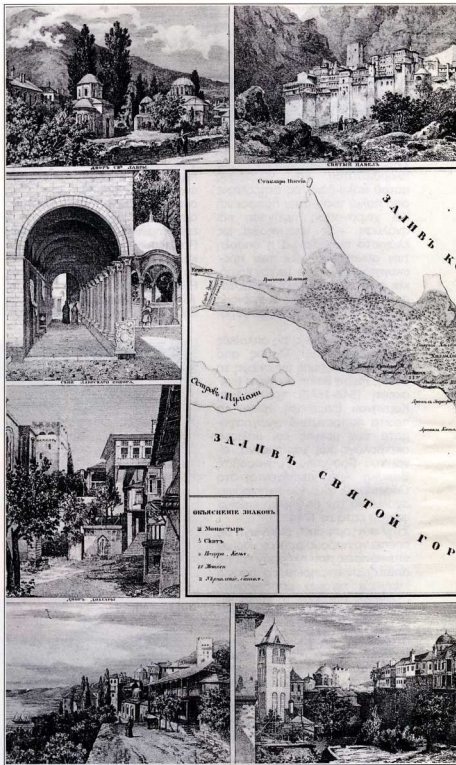
τέχνες που η ορθόδοξη συγγένεια τους οδήγησε σε γνωριμία της Μοναστηρικής Πολιτείας. Τα έργα τους όμως είναι κατά το πλείστον άγνωστα, όχι μόνο στο ευρύ κοινό αλλά ακόμη και στους ειδικούς. Μία απόδειξη του πόσο έχει συγκινηθεί τον ελληνικό λαό το Άγιον Όρος είναι ότι άγγισε και την ψυχή του λαϊκότροπου «βάρδου» της νεοελληνικής ζωγραφικής, του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ⁸. Ένα άλλο γραφικό μέσον απεικονίσεων, που ανήσχε, καθ' όσον αφορά το Άγιον Όρος, κυρίως κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, και το οποίο, με την εμφάνισή της

1. Αρσανάδες στην Μονή Παντοκράτορος. Ελαιογραφία του εξορίστου Έλληνα ζωγράφου Σπύρου Παπαλουκά, έργο του 1935 (διαστάσεις: ύψ. 0,81 x πλ. 0,75). Το έργο αυτό, εκτελεσμένο στην μεσήλικη των 42 ετών, δίνει μια λαμπρή έκφραση του νεοιμπερισμού και πραγματοποιεί την πίστη του Παπαλουκά ότι «...η τέχνη σε κάθε μεγάλη εποχή δεν είναι παρά φόρμα και χρώμα, και ανταποκρίνεται σε ένα σύνολο αισθητικών νόμων που παλεύει να συλλάβει ένας ολόκληρος λαός...» (Συλλογή της κας Α. Σ. Παπαλουκά).

Φωτογραφικής, περιορίστηκε σε αμιγώς καλλιτεχνική παρουσία, είναι η *Χαρακτική*, που οφείλει την επικράτησή της στις δυνατότητες αφ' ενός να παρουσιάζει μια «προσωπογραφική» εικόνα του θέματος, και συγχρόνως παραγωγή πολλών αντιτύπων. Υπάρχουν πάμπολλα τυπώματα από *χαλκογραφίες* και *λιθογραφίες*, χαρακτηριστικής μεταβυζαντινής τεχνοτροπίας, που μοιράζονταν τότε αφειδώς στους προσκυνητές ως ενθύμια². Οι περισσότερες και παλαιότερες είναι *χαλκογραφίες*, η δε *λιθογραφία* γενικεύεται περίπου στα μέσα του 19ου αι. και ακολουθεί, συνήθως, τεχνοτροπία, ας πούμε, δυτική, δηλαδή αναγεννησιακού νατουραλιστικού σχεδίου. Μια ομάδα τέτοιων χαραγμάτων, που μας χαρίζουν σπάνιες απεικονίσεις των Αγιορειτικών μοναστηριών κατά το έτος 1835, είναι οι δώδεκα διακοσμητικές βινιέτες που περιβάλλουν τον χάρτη του Αγίου Όρους, από τον 3ο τόμο (*Ατλάντα*) του Davydon³ (εικ. 2). Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παράγραφο, περί *χαρακτικής* σε σχέση με το Άγιον Όρος, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι πλείστοι αξιόλογοι Έλληνες χαρακτές των τελευταίων γενεών έχουν φιλοτεχνήσει παραστάσεις από την Μοναστική Πολιτεία, όπως, προχειρώς, οι Κ. Γραμματόπουλος, Α. Κογεβίνας, Ρ. Κοψίδης, Γ. Μόσχος, Π. Παντελάκης, Ε. Παπαδημητρίου, Π. Ρέγκος κ.ά. (εικ. 3)⁴.

Από την εποχή που εφευρέθηκε η *Φωτογραφική* [(1822) - 1839]⁵, η νέα αυτή τεχνική αναπύχθηκε αλματωδώς, οι δε πρώτοι τεχνίτες του είδους αποτύπωναν όχι μόνον ανθρώπινες φυσιογνωμίες αλλά και μνημεία και τοπία. Καλλιτέχνες φωτογράφοι, αναζητώντας τις ρίζες του κλασικισμού αλλά και τον εξωτισμό, άρχισαν να διατρέχουν τους θεωρούμενους ιστορικούς τόπους, από την Ιταλία και την Ελλάδα ως την Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή, και να φιλοτεχνούν αξιοπρόσεκτες φωτογραφικές απεικονίσεις μνημείων, όπως π.χ. η θαυματοτυπική απεικόνιση του Παρθενώνα, του έτους 1839, από τον Joly de Lotbinière⁶. Η αξία των πρώτων αυτών ηρωικών «προσκυνημάτων» αναδεικνύεται ακόμη περισ-

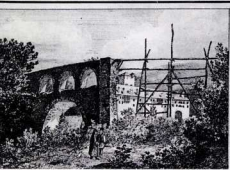
2. Χάρτης του Αγίου Όρους, διακοσμημένος με βινιέτες.

Ο χάρτης αυτός περιέχεται σε *Ατλάντα* πινάκων που συνοδεύουν το δίτομο έργο του Davydon (βλ. σημειώσεις) όπου αποδίδουν με ακρίβεια την πραγματικότητα κατά το έτος 1835. Επειδή το δεύτερο ήμισυ του *Εγγύον* μας είναι ιδιαίτερος χρήσιμος για την ανίχνευση της δομικής προϊστορίας των μονών (βλ. ει-

σσότερο, αν ληφθεί υπόψη ότι οι εκατονταετίες αυτές απαιτούσαν δύσκολες και πολυεξοδες μετακινήσεις, με συνοδεία τα ογκώδη και πρωτόγονα φωτογραφικά μέσα της πρώτης εκείνης περιόδου⁴.

Καθ' όσον αφορά εις το Άγιον

Όρος, ας σημειωθεί ότι, συμφώνως με την μόνη υπάρχουσα πηγή, οι πρώτες βεβαιωμένες εξωτερικές φωτογραφικές λήψεις των μονών του Άθωνος πραγματοποιήθηκαν το 1854, όπως μαρτυρείται από το γαλλικό φωτογραφικό περιοδικό *La Lumière*,

ση 10). Οι 12 απόψεις είναι χαρακτηριστικά, βάσει σχεδίων του αρχιτέκτονα Ν. Εγγον, πρέπει δε να θεωρηθούσαν ως ιδιαιτέρως γόνιμο από απόψεις ανοικοδομήσιμων στο Άγιον Όρος, οι απόψεις του 5, 16) (ύψ. 33,8 εκ., πλ. 42,8 εκ.). (Βιβλιοθήκη Τραπεζής της Ελλάδος).

ρουσία φωτογράφων στο Όρος, τουλάχιστον έως τις παραμονές του 1870¹⁷.

Πάντως, πριν από το τέλος του αιώνα, εμφανίζονται στον Άθωνα όχι μόνον αρκετά τεκμήρια της παρουσίας φωτογράφων αλλά και η διάκριση κατά τις προθέσεις και κατά τους σκοπούς: δηλαδή ο διαχωρισμός σε δύο κύρια είδη: ένα πρώτο, στο οποίο περιλαμβάνονται λήψεις, λεγόμενες «καλλιτεχνικές» ή «γενικού ενδιαφέροντος», που ονομαστική «ταξιδιωτική φωτογραφία» (travel photography) και εξυπηρέτησε την τότε διαμορφούμενη έννοια της οπτικής διήγησης (visual narrative) και της ιστορικής φαντασίας (historical imagination), και ένα δεύτερο είδος, στο οποίο ανήκουν οι φωτογραφίες «επιστημονικής τεκμηρίωσης», και που έχει σκοπό να καταγράψει επακριβώς ένα αντικείμενο και να συμβαδίσει με μια επιστημονική περιγραφή και ανάλυση του τελευταίου. Βέβαια, πρέπει να παρατηρηθεί ότι για θέματα όπως του Αγίου Όρους, ακόμη και οι απεικονίσεις του πρώτου είδους, με την πάροδο του χρόνου και λόγω της αρχαιολογικής σημασίας της κάθε λεπτομέρειας, αποκτούν αξία τεκμηρίου.

Γνωστές και δημοσιευμένες φωτογραφίες και των δύο ειδών περιλαμβάνονται στο πολύτιμο σύγγραμμα του Σμυρνάκη, Γ., Το Άγιον Όρος, Αθήνα 1903. Πρόκειται για 68 απεικονίσεις (αν και στη σελίδα τίτλου δηλώνεται: μετὰ 62 εικόνων) σε ταιγγογραφία (υπάρχει σε αρκετές, κάτω δεξιά, όνομα με κεφαλαία γράμματα: ΚΑΖΑΝΗΣ, χαρακτηρισμό με ακίδα, που πρέπει μάλλον να ανήκει στον ταιγγογράφο), οι οποίες θα προέκυψαν από γυάλινες πλάκες. Οι εικόνες είναι, κατά το πλείστον, μεγέθους 10x16 εκ., υπάρχουν όμως και μεγέθους 6x9,5 εκ., μία 15,6x21,9 εκ., και ελάχιστες ενδιάμεσων μεγεθών. Οι μικρές (των 6x9,5) απεικονίζουν ρωσικά κελιά και είναι πιθανόν να προέρχονται από Ρώσους μοναχούς. Καθ' όσον αφορούν την χρονολόγησή τους, θα ήταν δικαιολογημένο να υποθέσει κανείς ότι τις φωτογραφίες παρήγαγε η συνέλεξε ο συγγραφέας κατά την εποχή που

του 1856¹⁸. Το 1852 και εκ νέου το 1857 και ειδικότερα το 1859-1860 εργάστηκε στο Άγιον Όρος ρωσική επιστημονική αποστολή υπό τον Κόμητα Πέτρο Σεβαστιάνωφ¹⁹. Η παρουσία αυτού του φωτογραφικού συνεργείου στο Όρος δεν συγκίνησε, ως φαίνε-

ται, πολλούς ιδιώτες φωτογράφους ή μοναχούς, ώστε ν' ακολουθήσουν το παράδειγμά του. Ο αφορισμός αυτός διατυπώνεται διότι, από τα μέχρι στιγμής στοιχεία, δεν φαίνεται να υπάρχουν άλλα τεκμήρια αλλά ούτε γραπτές αναφορές για την πα-

ετοιμάζε το σύγγραμμά του, άρα κατά τα όλίγα χρόνια πριν από το 1903. Βεβαίως δεν είναι απαραίτητο να έγιναν όλες οι φωτογραφικές λήψεις την ίδια εποχή, όπως αποδεικνύεται από τη φωτογραφική απεικόνιση της *Μονής Αγίου Παντελεήμονος* (σ. 659), η οποία δεν περιέχει το επιβλητικό *Καμπαναριό* επάνω από την είσοδο της *Τράπεζας*, και θα πρέπει να προέρχεται από λήψη πριν από το 1892, περιέχει όμως το παραλιακό κτήριο του 1886. Αντιθέτως, εκείνη της *Μονής Ζωγράφου* (σ. 553) περιλαμβάνει την *Τράπεζα* — το κτήριο με την πολυεδρική πυργωοειδή διαμόρφωση που προέχει από τον περί-

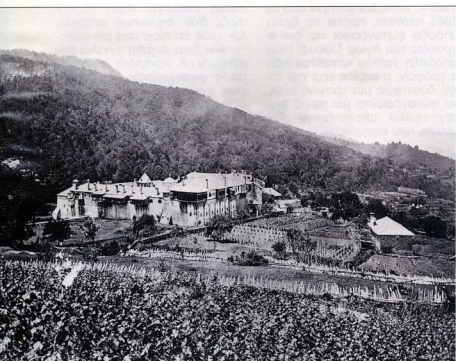
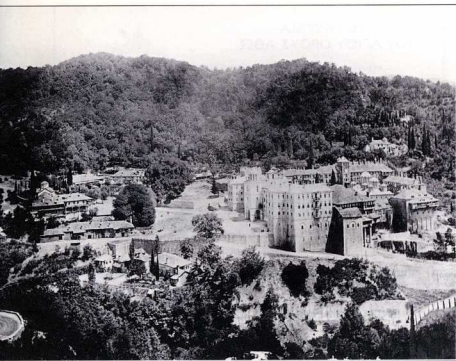

3. Ο Άθως, ξυλογραφία του Ε. Παπαδημητρίου. Πολύ εκφραστική παρουσίαση του κυρίου όγκου του Άθως ως την τεχνική της ξυλογραφίας σε άρθιο ξύλο. Αποτελεί την προμετίπηση του βιβλίου *Άγιον Όρος*, 1934, του Ζαχαρία Παπαντωνίου, το οποίο ο Παπαδημητρίου έχει διακοσμήσει με παρόμοιες ξυλογραφίες. Ο καλλιτέχνης (1895-1958) υπήρξε καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών και ταλαντούχος μάστορας της ξυλογραφίας (ύψ. 130 χιλ., πλ. 68 χιλ.).

4. Άποψη της ανατολικής αυλής της Μεγίστης Λαύρας, από τα ανατολικά. Πρόκειται για μια από τις φωτογραφίες της Συλλογής της *Μονής Αγίου Παντελεήμονος*. Παρουσιάζει την ανατολική αυλή της *Μεγίστης Λαύρας*, ιδωμένη από τα ανατολικά. Φαίνεται εντελώς αριστερά η νότια πτέρυγα του 1769 και στο βάθος ο Πύργος του *Τσιμακή*. Μπροστά μας είναι ο παλαιός ναός του *Αγίου Μιχαήλ Συννάδων*, χτισμένος το 1742, που διεγράφη με τον σεισμό του 1905 και αντικαταστάθηκε από τον σημερινό, του 1911. Πίσω απ' αυτόν φαίνεται το *Καθολικό*. Ιδιαίτερη σημασία για την χρονολόγηση της φωτογραφίας έχει το υπό κατασκευή κτίσμα που βρίσκεται στο πρώτο επίπεδο, και δεν είναι άλλο από την Βιβλιοθήκη που ολοκληρώθηκε το 1870, όπως μαρτυρείται από χρονολογημένη επιγραφή. Είναι δυνατόν λοιπόν να θεωρηθεί ότι η φωτογραφική λήψη ανάγεται στα έτη 1869-1870.

6. Η Μονή Δοχειαρίου, το 1835. Πρόκειται για μια από τις επιζωγραφισμένες βινιέτες του χάρτη του Davydov. Είναι σχέδιο του αρχιτέκτονα Ελμτον, του έτους 1835, αλλά ο ζωγράφος που εξετέλεσε με λεπτότητα τον χρωματισμό, με υδατογραφία (ίσως περί το γύρισμα του αιώνα), παραμένει άγνωστος. Δεδομένου ότι τα πλείστα κτήρια της Μονής είχαν περατωθεί πριν από την επίσκεψη του Davydov, δεν υπάρχουν σοβαρές δομικές αλλαγές να σημειωθούν. Η εικόνα δημοσιεύεται για την κομψότητα τόσο του αρχιτεκτονισμού όσον και του σχεδίου (ύψ. 92 χιλ., πλ. 102,5 χιλ.). (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

5. Η Μονή Ζωγράφου, από βορειο-δυτικά.

Παλιά φωτογραφία από την Συλλογή της *Μονής Αγίου Παντελεήμονος*. Διακρίνεται η βόρεια πτέρυγα, σγκώδης αρχιτεκτονική, που φέρει χρονολογία 1860-1865. Όλο το άλλο μοναστηριακό συγκρότημα εμφανίζεται με την μεταβυζαντινή του αρχιτεκτονική. Διακρίνεται το Κουδωνιστήριο του 1810, το Καθολικό του 1801-1840, με τους εννέα τρούλους, και στην δυτική πτέρυγα η παλαιά *Τράπεζα*, με δόλοβα παράθυρα περιβαλλόμενα από διακοσμητικά αψιδώματα. Ολόκληρη η δυτική πτέρυγα ανοικοδομήθηκε κατά τα έτη 1882-1896. Η φωτογραφική λήψη, ως εκ τούτου, μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ των ετών 1865-1882.

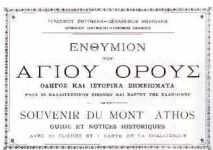
7. Η Μονή Φιλοθέου, πριν από το 1872.

Η φωτογραφία προέρχεται από την Συλλογή της *Μονής Αγίου Παντελεήμονος*. Θα πρέπει να λογισθεί ότι η λήψη έγινε πριν από το 1872, δεδομένου ότι εικονίζει ένα χαμηλό Κουδωνικό της εισόδου, αντί του σημερινού υψηλού κτηρίου που προστέθηκε το 1872. Ενδιαφέρον είναι επίσης να παρατηρηθεί ότι η φωτογραφία εμφανίζει την παλαιά *Νότια Πτέρυγα*, που αντικαταστάθηκε με την υπάκουστα, έργο του 1896. Ας σημειωθεί ότι η νέα αυτή *Νότια Πτέρυγα* προωθήθηκε ολόκληρη προς νότον, αφήνοντας ακόμα ορατά τα σημεία-βάθρα, μέσα στην αυλή, όπου ήταν θεμελιωμένη μια εσωτερική περσσοστοίχια.

βολο —, ώστε θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 1895. Οι εικόνες του συγγράμματος Συμυρνάκη μπορούν να καταταχθούν και στα δύο είδη φωτογραφίας, που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Υπάρχουν δηλαδή οι «γενικού ενδιαφέροντος» (θα ήτο δυνατόν, σήμερα, να χαρακτηρισθούν ως *τουριστικές*!), όπως είναι οι δύο που δείχνουν κάποιον *καλόγερο* (σ. 17 και σ. 33), ή μία άλλη που δείχνει τους *Σείμνηδες* (σ. 273). Οι πλείστες όμως παρουσιάζουν ιστορικά μνημεία, όπως είναι οι απόψεις των μονών ή οι φωτογραφίες εικόνων (σ. 3, 289, 337, 352 κ.λπ.), και πρέπει να θεωρηθούν ως *φωτογραφικές αποτυπώσεις* με σκοπό την *τεκμηρίωση*, και ως *ενέχουσες μεγάλη αρχαιολογική αξία*. Πρέπει επίσης να τονισθεί ότι οι λήψεις έχουν γίνει από πεπειραμένον φωτογράφο, που ήξερε πού θα σταθεί και πώς θα «ζυγίσει» το θέμα του, με φωτογραφικές συσκευές που θα μπορούσαν να διαρθρώσουν την προοπτικότητα, όπως π.χ. διαφαίνεται στη φωτογραφία του *Πύργου της Μορφονούς* (σ. 81).

Μιαν επιλογή αυτών των φωτογραφιών εδημοσίευσε ο Συμυρνάκης ένα χρόνο αργότερα (1904), σε ένα *Λεύκωμα* (διαστάσεων 14x20 εκ., σχ. 1).

Ένα άλλο αξιόλογο *Λεύκωμα* (διαστάσεων 17,5x26 εκ., σχ. 2) δημοσιεύτηκε το 1913 από τον Ιερομόναχο Στέφανο. Ασφαλώς πρόκειται για φωτογραφίες νεότερες από εκείνες της Συμυρνάκη, όπως αποδεικνύεται από την απεικόνιση νεότερων κτηρίων, π.χ. της ανατολικής πτέρυγας της *Μονής Καρακάλλου* (σ. 14), του έτους 1905, και του *Κυριακού της Σκήτης του Προφήτου Ηλίου* (σ. 29), που θεμελιώθηκε το 1881 αλλά συμπληρώθηκε μόλις πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους. Χρονολογημένη επίσης φωτογραφία μπορεί να θεωρηθεί η εικόνα του *Κελλίου του Αποστόλου Θωμά* (σ. 36α), όπου κυματίζει μια ελληνική σημαία, γεγονός που είναι λογικό να τοποθετηθεί μετά την κατάληψη του Αγίου Όρους από το Ελληνικό Ναυτικό (2 Νοεμβρίου 1912). Οι φωτογραφίες του Ιερομονάχου Στεφάνου πρέπει να αναγνωρισθούν ως εξαιρετικές,

Σχ. 1. Το Λεύκωμα του ΣΜΥΡΝΑΚΗ, 1904.

ΛΕΥΚΩΜΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΑΘΩ

ΥΠΟ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΚΕΛΛΙΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΘΩΜΑ ΕΝ ΚΑΡΥΑΙΣ

ALBUM DU MONT - ATHOS

PAR
STEPHANE IEROMONACHE
CELULE APOTRE THOMA A KARYES
1913.

Σχ. 2. Το Λεύκωμα του ΣΤΕΦΑΝΟΥ, 1913.

Σχ. 3. Αγγελία του φωτογράφου και ζωγράφου Βενιαμίν Ι.Κ. Κοντράκη, όπως βρέθηκε πίσω από μια φωτογραφία της Συλλογής Φωτογραφιών των Μονών, στο Αρχονταρίκι της Μονής Καρακάλλου.

3

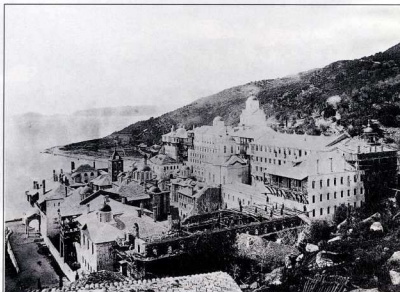
Αποδεικνύουν ότι οι λήψεις έγιναν από πεπειραμένους φωτογράφους τοπικών, με πιο εξελιγμένες φωτογραφικές συσκευές ή συσκευή, από εκείνες των φωτογραφιών του Σμυρνάκη, και με νέους, τότε, αναστιγματικούς φακούς. Το Λεύκωμα του Στεφάνου χρησιμοποιήθηκε ευρέως για την εικονογράφηση άλλων κειμένων περί Αγίου Όρους, όπως π.χ. του άρθρου «Αθώς» στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (τόμ. Β', 1927). Τα δύο Λεύκωματα που σχολιάστηκαν πιο πάνω αποτελούν μεταγενέστερα δείγματα φωτογραφιών του Αγίου Όρους. Τούτο,

διότι οπωσδήποτε πρέπει να έχουν υπάρξει πριν από την, ως την βαπτίσουμε, φωτογραφική πενταετία ή δεκαετία του Σμυρνάκη – εννοούμε μια λογική περίοδο προετοιμασίας και συλλογής υλικού για τη συγγραφή του έργου του, που δημοσιεύθηκε το 1903 –, έστω λοιπόν πριν από το 1893 περίπου, πρέπει να έχουν υπάρξει φωτογράφοι και φωτογραφίες του Αγίου Όρους. Μια αποδείξη τούτου καταθέτει εδώ ο γράφων, ο οποίος είχε την τύχη, δυστυχώς μια τραγική τύχη, να φωτογραφίσει μια σειρά φωτογραφικών απεικονίσεων των μονών, που κοσμούσαν το Αρχονταρικό της Μονής Καρακάλλου.

Η φωτογράφιση πραγματοποιήθηκε την Κυριακή 1 Μαΐου του 1988⁸, και δυστυχώς μετά από τρεις μήνες, τον Αύγουστο του ίδιου έτους, το Αρχονταρικό έγινε παρανάλαμα του πυρός, συμπαράγοντας και τη φωτογραφική εκείνη συλλογή. Αυτή παρουσιάζει δύο σημαντικά στοιχεία: Αφ' ενός ότι πίσω από μια φωτογραφία ήταν έντυπη αγγελία του Βενιαμίν Ι.Κ. Κοντράκη, επαγγελματία φωτογράφου και ζωγράφου, εγκατεστημένου στο Άγιον Όρος (σχ. 3), και αφ' ετέρου ότι η επισήμανση ορισμένων συγκεκριμένων κτηρίων, που εμφανίζο-

8. Απεικόνιση της Μονής Αγίου Παντελεήμονος, πριν από το 1862. Πρόκειται για τμήμα τοιχογραφίας στην σημερινή Τράπεζα, έργο του 1892. Η εικόνα δίνει την πραγματική μορφή του συγκροτήματος, όπως θα ήταν κατά τη δεκαετία 1851-1861. Τούτο συμπεραίνεται από το γεγονός ότι σημειώνεται η *Βόρεια Κόρδα* του 1851, αλλά όχι η επέκταση του συγκροτήματος προς ανατολάς, η οποία επισημαίνεται με τα ανατολικά κτήρια που αρχίζουν να χτίζονται το 1862. Η σχεδίαση πιθανόν να έγινε από φωτογραφία, ίσως μάλλον από τα αρχείο φωτογραφιών του Σεβαστιανώφ, που έδρασε στο Όρος κατά τα έτη 1859-60. Διακρίνονται επίσης ο *Ναός του Αγίου Μιχαήλ*, μερικοί τρούλλοι του *Καθολικού*, το παλαιό *Κωδωνοστάσιο* της παλαιάς *Τράπεζας*, η νότια *Κόρδα* του 1817, όπως επίσης στο βάθος οι παραθαλάσσιες *Λαχανόκηποι* της *Σκήτης Ξενοφώντος*. Τα διάφορα άλλα κτήρια στο αριστερό μέρος της εικόνας ασφαλώς θα υπήρχαν, εφ' όσον η εικόνα είναι νατουραλιστική, αλλά έχουν αντικατασταθεί από την νέα διαμόρφωση του χώρου με τα θηριώδη πολυώροφα κτήρια επάνω στην ακτή. Ίσως τα κτήρια αυτά να παριστάνουν τα υπολείμματα του Μοναστηρίου της *Αναλήψεως* (βλ. σσ. 9-10 και εκ. 17). Φωτογράφιση, Ιανουάριος 1971 (πλ. περίπου 100 εκ.).

9. Η Μονή του Αγίου Παντελεήμονος, κατά το 1871.

Η φωτογραφία προέρχεται από την συλλογή παλαιών φωτογραφιών της Μονής Αγίου Παντελεήμονος. Φαίνεται ολοκληρωμένος ο ορθογωνικός περίβολος της μονής, χωρίς τα γάλα κτήρια που προστέθηκαν αργότερα, εκτός αυτού. Η χρονολόγηση μπορεί να γίνει σιγά ακριβώς, από το γεγονός ότι στο πρώτο επίπεδο της φωτογραφίας φαίνεται υπό κατασκευή η στέγη του ανατολικού κτηρίου. Τούτο όμως γνωρίζω ότι φέρει επιγραφές με χρονολογίες 1871.

10. Γραφική παράσταση της Μονής Αγίου Παντελεήμονος, κατά τη δεκαετία 1851-1861.

Πρόκειται για χρωματισμένη λιθογραφία, της οποίας άλλο, μη χρωματισμένο αντίτυπο ανήγινετο ο γράφων στην Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας στην Αγία Πετρούπολη, διαστάσεων περίπου 40x52 εκ. Διακρίνονται το Καθολικό, η Παλαιά Κωδωνοστάσια, ο Ναός της Θεοτόκου, και επαυξημένη η βόρεια πτέρυγα, έργο του 1851. Δεν καταγράφεται η επέκταση προς την υπάρχουσα ανατολική αυλή, που περιβάλλεται σήμερα από κτήρια που χτίστηκαν από το 1862 και μετά. Στην αυλή αυτή, κατά τον Σμυρνάκη, σ. 667, επρόκειτο να ιδρυθεί μέγας περικαλής Καθολικός Ναός. Έτσι το δημοσιευμένο σχέδιο μπορεί να τοποθετηθεί στη δεκαετία του 1851-1861. Το σχέδιο ευρίσκεται στην Βιβλιοθήκη της Μονής. (Φωτογράφηση, Ιανουάριος 1971).

νται στις φωτογραφικές απεικονίσεις, ή η απουσία άλλων, που γνωρίζουμε από άλλες πηγές ότι προστέθηκαν αργότερα, βοηθούν στη χρονολογική τοποθέτηση των αντίστοιχων φωτογραφικών λήψεων. Βεβαίως οι λήψεις αυτές δεν είναι απαραίτητο να εκτελέστηκαν την ίδια χρονική περίοδο. Ίσως μάλιστα θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο Κοντράκης συνέλεξε μερικά παλαιότερα αρνητικά (γυάλινες πλάκες) από άλλες πηγές, πρακτική συνήθης τότε, αλλά και σήμερα. Μπορεί πάντως να ληχθεί, σε γενικές γραμμές, ότι οι φωτογραφίες του Κοντράκη πρέπει να προέρχονται από λήψεις που έγιναν πριν από το 1890, όπως εκείνη της Μονής Γρηγορίου (εικ. 12), και μία τουλάχιστον, η της Μονής Αγίου Παντελεήμονος, να

ανάγεται στην περίοδο πριν από το 1886, αλλά μετά το 1871 (δεν δημοσιεύεται εδώ). Μία άλλη ακόμη, πολύ σπουδαία Συλλογή Αγιορειτικών φωτογραφιών είχε δημιουργηθεί στην μονή του Αγίου Παντελεήμονος με πρωτοβουλία των Ρώσων μοναχών. Η Συλλογή αυτή, η οποία φαίνεται ότι υπήρχε ακόμη το 1940, είναι γνωστή από δύο προσκυνητάρια που είχαν κυκλοφορήσει κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι.¹⁹ Μια σειρά παλαιών φωτογραφικών απεικονίσεων των είκοσι Μονών, που ανήκει σ' αυτήν τη Συλλογή, είχε την τύχη να φωτογραφίσει ο γράφων το 1968, εις την πλουσιότητα βιβλιοθήκη της Μονής²⁰. Απ' αυτές δημοσιεύονται εδώ, κατ' επιλογήν, μόνον οι φωτογραφίες της Μεγίστης Λαύρας, της Μονής

Ζωγράφου, της Μονής Φιλοθέου και της Μονής Αγίου Παντελεήμονος (βλ. εικ. 4, 5, 7, 9), ενδιαφέρουσες τόσο για την επισήμανση σημαντικών αλλαγών στα κτηριακά συγκροτήματα όσο και διότι τα παρεχόμενα στοιχεία βοηθούν στη χρονολόγηση των φωτογραφικών λήψεων, που θα μπορούσαν, χωρίς μεγάλες αποκλίσεις, να τοποθετηθούν στα χρόνια 1869-1872. Είναι λιμπρό ότι (όπως ελέγχθη ήδη στη σημείωση 16) δεν έχουν απομείνει σημαντικά κατάλοιπα από τη συλλογή Σεβαστιάνωφ. Καθ' όσον αφορά τον αριθμό των φωτογραφιών, ο Langlois²¹ αναφέρει ότι υπερέβαινε τις 5.000. Ο γράφων έχει επισημάνει, στο Παρίσι, μόνο 19 αντίγραφα φωτογραφιών χειρογράφων του 1857²², όπως και τις ελάχιστες

11. Απεικόνιση της Μονής Αγίου Παντελεήμονος, από τα ανατολικά (1895-1908).

Τμήμα μεγάλης φορητής ελαιογραφίας εις το *Αρχονταρικό Επιστήμιον*. Παριστάνει την Μονήν στην ολοκληρωμένη μορφή της. Διακρίνονται καθαρά το Καθολικό, η *Τράπεζα* και το μεγάλο *Κυδωνοστάσιον*, η *βόρεια Κόρδα*, η ανατολική *Κόρδα* και τα ποροβάλλασια κτίρια. Η απεικόνιση της μεγάλης παραθαλάσσιας Κόρδας του 1895 τοποθετεί την εικόνα μετά το έτος αυτό. Δεν απεικονίζεται όμως η *Βιβλιοθήκη* συμπληρωμένη με τον τελευταίο όροφο, έργο του 1908. Η εικόνα, ως εκ τούτου, θα μπορούσε να χρονολογηθεί με κάποια ασφάλεια μεταξύ των δύο αυτών χρονικών ορίων, του 1895 και του 1908. Ομοίως και τα ατμόπλοια στη θάλασσα, σχεδιασμένα με αφέλεια εκτός κλίμακος, μιλούν για τις στρατιές των Ρώσων προσκυνητών που κατακλύζαν την Μονή. Αυτό το κύμα των επισκεπτών ανακόπηκε με την έναρξη του του Παγκοσμίου πολέμου. (Φωτογράφηση, Ιανουάριος 1971).

που του έδειξαν και επέτρεψαν τη φωτογράφηση στη Μόσχα (τότε Βιβλιοθήκη Λένιν, σήμερα Εθνική Βιβλιοθήκη) και στην Αγία Πετρούπολη (τότε Λένινγκραντ, Αρχείο της Ακαδημίας των Επιστημών και Αρχείο της Σχολής Καλών Τεχνών). Οι ελάχιστες αυτές φωτογραφίες παρουσιάζουν διάφορα θέματα, όπως εικόνες, ιερά σκεύη κ.λπ., και αρχιτεκτονικά, δηλαδή φωτογραφίες κτηριακών συνόλων ή κτηρίων δευτερευόντων. Δυστυχώς στη συλλογή αυτή δεν έχουν απομείνει φωτογραφίες που να απεικονίζουν και τις είκοσι μονές. Από τις υπάρχουσες λοιπόν φωτογραφικές απεικονίσεις μονών του Σεβαστιάνωφ παρουσιάζονται εδώ εκείνες της Μονής Βατοπεδίου (εικ. 13) και της Μονής Σίμωνος Πέτρως (εικ. 14). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει

ο χάρτης του Davydov με τις δώδεκα βινιέτες (εικ. 2). Τα χαρτάκια αυτά βασίζονται σε σχέδια του αρχιτέκτονα Ν. Εφγμον, μερικά των οποίων, όπως εκείνο του *εξωνάρθηκα του Καθολικού της Μεγίστης Λαύρας*, και επίσης το άλλο που παρουσιάζει τη *δυτική όψη της Μονής Αγίου Παύλου*²³, είναι τόσο ακριβή στην προοπτική τους, ώστε θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο δημιουργός τους χρησιμοποίησε ως βοηθητικό σχεδιαστικό εργαλείο έναν φορητό σκοτεινό θάλαμο (camera obscura).

Στο κατά τα φαινόμενα μοναδικό έγχρωμο αντίτυπο (loose-leaf) του χάρτη του Davydov, που φιλοξενεί η *Γεννάδειος Βιβλιοθήκη*²⁴, τα λεπτομερή αυτά σχέδια έχουν χρωματισθεί με το χέρι, σε μεταγενέστερη εποχή, ίσως στις

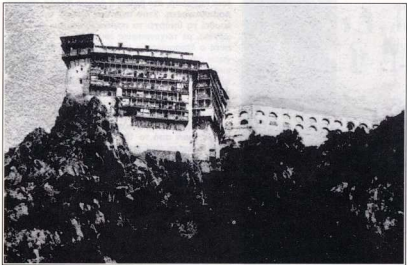
αρχές του 20ού αιώνα. Οι ακουαρέλες έχουν γίνει από άνθρωπο που ήξερε τόσο το Άγιον Όρος όσο και ζωγραφική, μόνο που, κάπου κάπου, οι λεπτοφυείς πινελιές έχουν ελάχιστα ξεφύγει από τα πλαίσια των εικόνων και μαρτυρούν την επιζωγράφηση.

Ο καθαυτό χάρτης (εικ. 3) δεν είναι ιδιαίτερος ακριβής και υστερεί, συγκρινόμενος με άλλους της ίδιας εποχής, όπως εκείνον του Βρετανικού Ναυαρχείου του έτους 1833 και τον χάρτη του Leake (1835) στον τρίτο τόμο του *Οδοιπορικού* του στη βόρεια Ελλάδα. Οι βινιέτες περιβάλλουν τον χάρτη ως εξής: τέσσερις στο άνω μέρος του πλαισίου (από αριστερά προς τα δεξιά): 1.- Ανατολικό τμήμα της αυλής της Μεγίστης Λαύρας, 2.- η Μονή Αγίου Παύλου, 3.- δυτικό τμήμα της αυλής της Μονής Αγίου Πα-

12. Η Μονή του Γρηγορίου, πριν από την επέκτασή του 1891-1896.

Η φωτογραφική απεικόνιση προέρχεται από την Συλλογή Καρακάλλου και δείχνει την Μονή πριν από την επέκταση προς βορράν, των ετών 1891-1896. Φαίνεται καθαρά το τείχος στην βορειο-ανατολική γωνία. Εκτός του τότε περιβόλου, βορειότερα το άσπρο σπήι είναι το εργάσιμτο του 1850, και εντελώς αριστερά τα κτήρια του Αρσανά, που είναι του 1821. Μεταξύ του εργάσιμτου και της Μονής, υπήρχε κήπος και σπήι του κήπου, που έχουν καταδαφισθεί λόγω της ανοικοδομήσεως της νέας επεκτάσεως του 1891-1896. Η φωτογραφική λήψη θα πρέπει να χρονολογηθεί ότι εκτελέστηκε στην περίοδο πριν από το 1891. (Φωτογράφηση, Μάιος 1988).

ντελεγμένος, 4.- Ρωσικό κελλί.

Στο κάτω μέρος: 5.- Η Μονή Δοχειαρίου, 6.- η αυλή της Μονής Βατοπεδίου, 7.- υδατογέφυρα υπό κατασκευή στην Μονή Ιβήρων, 8.- αρχονταρίκι στο Ρωσικό Μοναστήρι. Μεταξύ αυτών των δύο τετράδων, αριστερά άνω: 9.- Ο εξωνάρθηκας του Καθολικού της Μεγίστης Λαύρας, και κάτω: 10.- Το νότιο τμήμα της αυλής της Μονής Δοχειαρίου. Τέλος, στη δεξιά πλευρά, άνω: 11.- Η αυλή της Μονής Αγίου Παύλου, και κάτω, 12.- η αυλή της Μονής Ιβήρων. Από αυτές τις δώδεκα χαρτιωμένες παραστάσεις επιλέξαμε τρεις, τις οποίες παρουσιάζουμε με αναλυτικούς υπότιτλους (εικ. 6, 14, 15).

Τελικό θέμα στην παρούσα ανακοίνωση είναι μια μικρή ωραία έγχρωμη λιθογραφία που φιλοξενείται στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και παριστάνει το *Ρωσικό Μοναστήρι ή Μονή Αγίου Παντελεήμονος*, στη νέα του θέση στην Παραλία. Το αρχικό σχέδιο αυτής της λιθογραφίας είναι απλώς γραμμικό, χωρίς χρώματα, και περιλαμβάνεται στον τρί-

13. Η Μονή Βατοπεδίου, και 14. Η Μονή Σίμωνος Πέτρος.

Οι φωτογραφικές αυτές απεικονίσεις προέρχονται από την συλλογή Σεβαστιάνωφ της Αγίας Πετρούπολης και παρουσιάζουν τα μοναστηριακά συγκροτήματα των Μονών Βατοπεδίου (εικ. 13) και Σίμωνος Πέτρος (εικ. 14). Στην πρώτη, η παρουσία του Νοσοκομείου (πρώτο πλάνο), που φέρει χρονολογία 1857, και τα κτίρια της δικής πτέρυγας (στο βάθος της εικόνας), που καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1854, επιβεβαιώνουν ότι η φωτογράφηση εκτελέστηκε ή κατά την επίσκεψή του 1857 ή κατά την οργανωμένη παραμονή του 1859-1860. Εν τούτοις, το γεγονός ότι λείπει ακόμη ο τρούλλος του παρεκκλησίου του Νοσοκομείου συνηγορεί στο να δεχθούμε ότι η φωτογράφηση θα έγινε στην πρώτη επίσκεψη από τις δύο προτεινόμενες περιόδους.

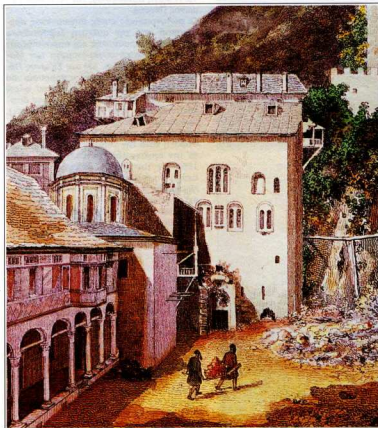
Στη δεύτερη φωτογραφική απεικόνιση (Μ. Σίμωνος Πέτρος), η απουσία του σήμερα προεχόντος επιβλητικού νοτιοδυτικού κτηρίου, που προστέθηκε στο παλιό συγκρότημα κατά τα έτη 1861-1864, ανάγει επίσης τη φωτογράφηση αυτή σε μία από τις δύο επισκέψεις που αναφέρονται πιο πάνω.

Εάν τα επιδειχθέντα στον γράφοντα κατάλοιπα είναι πράγματι τα μόνα που έχουν απομείνει, τότε οι φωτογραφικές απεικονίσεις μονών του Σεβαστιάνωφ μπορούν να θεωρηθούν ως οι παλαιότερες υπάρχουσες του Αγίου Όρους, εν γένει. (Και τούτο εφ' όσον οι μνημονευόμενες στο περιόδικό *La Lumière*, το 1856, φωτογραφίες του Ε. de Caranza είναι γνωστές μόνον από αυτήν τη γραπτή πηγή. Βλ. και σημ. 15).

16. Η αυλή της Μεγίστης Λαύρας, από την Ανατολή.

Πρόκειται για μια από τις βινιέτες που πλασιάζουν τον χάρτη του Davydov. Είναι σχέδιο του αρχιτέκτονα Ελφον, που συνόδευε τον συγγραφέα στην περιήγηση του Αθώων το 1835. Το γραμμικό σχέδιο έχει χρωματισθεί με υδατόχρωμα σε μεταγενέστερα χρόνια, ίσως γύρω στο 1900. Η εικόνα είναι σημαντική διότι δείχνει τον ναό του Αγίου Μιχαήλ Συννάδων (στο αριστερά), που κατέπεσε με τον σεισμό του 1905 και αντικαταστάθηκε από τον σημερινό ναό του 1911. Επίσης δείχνει το ανατολικό τμήμα του Καθολικού, και στο αριστερό πλευρό του το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου. Πίσω από τον ναό του Αγίου Μιχαήλ Συννάδων είναι δύο μεγάλα κυπαρίσσια, σήμερα ανύπαρκτα, και στο βάθος μόλις διακρίνεται ο Πύργος του Τσιμισκή (ύψ. 92 χιλ., πλ. 102 χιλ.). (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

15. Η αυλή της Μονής Αγίου Παύλου, όπως ήταν το 1835.

Πρόκειται για μια από τις βινιέτες του χάρτη του Davydov. Είναι σχέδιο του αρχιτέκτονα Ελφον, που είχε συνοδεύσει τον συγγραφέα στην περιήγηση στο Άγιον Όρος το 1835. Το γραμμικό σχέδιο έχει χρωματισθεί με ακουαρέλα σε μεταγενέστερη εποχή, ίσως περί το 1900. Η εικόνα είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι δείχνει μια διάταξη που έχει τελείως εξαλειφθεί. Αριστερά της εικόνας, το κτήριο με τους κίονες είναι η παλαιά τράπεζα του 1820. Οι κολόνες έχουν σήμερα αντικατασταθεί από σιδηρά υποστηλώματα, το 1894, και όλη η πρόσψη έχει αλλάξει. Αμέσως μετά είναι το Παλαιό Καθολικό, στο βάθος η βόρεια Κόρδα, σήμερα παραλλογμένη. Στον ανώτατο όροφο της εξακολουθεί να υπάρχει το παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου, με τοιχογραφίες του 1552, και πίσω από αυτό ο Μπαρμπάκος (το φρουριακό περιπολίσκιο γύρω από τον Πύργο, που δεν φαίνεται). Δεξιά της εικόνας φαίνεται η υπό διαμόρφωση νέα αυλή. Θα πρέπει να φαντασθεί κανείς ότι περίπου στο δεξιό άκρο του βόρειου κτηρίου βρισκόταν ο βράχος που έκλεινε την παλαιά αυλή προς την Ανατολή, και ο οποίος θα συνεχίζονταν περίπου παραλλογώς με την όψη της Τράπεζας. Με γενναίους ενθουσιασμούς, πριν από το 1817, δημιουργήθηκε ευρεία αυλή, όπου το έτος εκείνο θεμελιώθηκε το νέο Καθολικό, που πρέπει να φαντασθεί κανείς στα δεξιά της εικόνας (ύψ. 92 χιλ., πλ. 79 χιλ.). (Γεννάειος Βιβλιοθήκη).

17. Η Μονή του Αγίου Παντελεήμονος, από τα δυτικά (1835).

Πρόκειται για έγχρωμη λιθογραφία του Richebois, βάσει σχεδίου του G. Birman, που παριστάνει την νέα Μονή του Αγίου Παντελεήμονος. Υπενθυμίζεται ότι η Μονή μεταφέρθηκε βαθμίως, μετά το 1765, στη νέα παραλιακή θέση, όπου υπήρχε το παλαιό Μονούριο της Αναλήψεως, τα δε απομεινάρια της παλαιάς επήραν, μοιραίως, την ονομασία Παλαιολογνόστηρον. Στην εικόνα φαίνονται, εντελώς αριστερά, η βορειο-δυτική γωνία – που υπάρχει ήδη σχεδιασμένη πανομοιότυπες σε χρονολογημένη χαλκογραφία του 1836 και αναφέρει την μονή ως ανεγειρεθείσα από τον Σκαρλάτο Βασιλόδο Καλλιμένη (Βιβλιοθήκη Ακαδημίας Αγίας Πετρούπολης, βλ. πανομοιότυπο σχέδιο, του 1846, στο: Μυλωνάς, Χαλκογραφίες, πίν. 79) –, το δυτικό τείχος και πίσω του το παλαιό Κωδωνοστάσιο· εν συνεχεία η παλαιά Τράπεζα και δεξιάτερα η πτέρυγα του 1817. Εκτός του συγκροτήματος, προς νότον, φαίνεται μία μικρή εκκλησία μεταβυζαντινού ρυθμού, που θα πρέπει να εκκληφιέται ως το Κυριακό του Μονουδρίου της Αναλήψεως. Δεξιάτερα ακόμη φαίνεται ένα παλαιό διώροφο κτήριο, με παράθυρα περιβαλλόμενα από διακοσμητικά σιγιάματα (δηλαδή μια ρυθμολογία του 18ου αι.), και ένας μισοκατεδαφισμένος τοίχος με τρία μικρά παράθυρα. Θα από δέκασηπτικά σιγιάματα και αυτά τα κτήρια επίσης ως υπολείμματα του Μονουδρίου. Το σχέδιο του Birman περιλαμβάνει στο Αιετώκιο του Davydov και παρουσιάζει την όψη της Μονής στην περίοδο μετά το 1817 και πριν από το 1836. Ας σημειωθεί ότι η σύγχρονη παρουσία τόσο της έτοιμης Μονής (αριστερά της εικόνας) όσο και των υπολειμμάτων του Μονουδρίου (δεξιά) σημαίνει ότι οι καλύτερη περίπτωσησαν τα κτήρια του Μονουδρίου για αρκετό διάστημα, ώστε να εξυπηρετούν ανάγκες τόσο λειτουργικές (εκκλησιασμός) όσο και πρακτικές (φιλοξενία εργατών κ.λπ.) (ύψ. 19,8 εκ., πλ. 28,8 εκ.). (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

το τόμο (Λεύκιωμα) του Davydov. Είναι πιθανόν λοιπόν να χρονολογείται στο έτος 1835. Πάντως, με την βοήθεια των κτηρίων της, τοποθετείται στην περίοδο 1817-1836, και μας χαρίζει μια πληροφορία ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Πρόκειται δηλαδή για μια έως σήμερα σπάνια και άγνωστη απεικόνιση του παλαιού Μονουδρίου της Αναλήψεως.

Το Μονούριο αυτό ιδρύθηκε το 1676, στην παραλία, σε μέρος ομαλό και υπήνεμο, κοντά στην ανατολική όχθη των εκβολών του χειμάρρου Πούραντα, όπου υπήρχε ο Αρσανάς (λιμνί) της αρχικής Μονής Αγίου Παντελεήμονος. Στην άμεση γειτονία και προς βορράν του Μονουδρίου άρχισε από το 1765 να κατασκευάζεται η νέα, παραλιακή Μονή Αγίου Παντελεήμονος, αυτή που υπάρχει σήμερα, με αποτέλεσμα να το απορροφή-

σει και να το εξαφανίσει ολοσχερώς. Περισσότερες λεπτομέρειες δίνονται στον αναλυτικό υπότιτλο της εικόνας αρ. 17. Για το Μονούριο αυτό δεν έχουμε ούτε περιγραφές ούτε, ακόμη λιγότερο, απεικονίσεις, το γνωρίζουμε δε μόνον από αναφορές σε ελάχιστα έγγραφα. Γι' αυτό και η έγχρωμη λιθογραφία της Γεννάδειου Βιβλιοθήκης συμβάλλει στην ανίχνευση της μορφής του περιώνυμου αλλά άγνωστου αυτού μοναστικού ιδρύματος και προσθέτει έτσι ένα πετρωδάκι στην εν γένει ιστορία της αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους.

Σημειώσεις

1. Legrand, E., Description des îles de l'Archipel par Christophe Bouchéfort, etc., Paris 1897. Belon, P., Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, etc., Paris 1553. Κοκκινός, Ι., Προσκυτήριον του Αγίου Όρους του Αθίνος.

¹1701, Boettler ¹1854, Barsky, V. G., Stanislavskaya po svyazim' mestam Vostoka s' 1723 po 1747 g. Ayia Petroupolis, τόμ. 3ος, 1887.

2. Είναι ίσως ακόμη να απορριφτεί ο πολυσήματος όρος φωτογραφία και να χρησιμοποιηθεί ο όρος φωτογραφία· ουσιαστικοποιημένο επίθετο, όπως ζωγραφική, χαρακτική· για την περιοχή και τήρηση της παραγωγής φωτογραφικών διάδοτων απεικονίσεων. Την ορολογία αυτή ακολουθούν οι παλαιότεροι περί το θέμα Έλληνες συγγραφείς, όπως η Ρουσσόπουλου, Ελένη, Φωτογραφία, Αθήνα 1906, Μπαρής, Κ.Γ., Στοιχεία φωτογραφίας, Παράσις 1925-26.

3. Στο μεγάλο μουσείο της Ευρώπης και της Αμερικής σπάνιας συναντά κανείς πίνακες με θέματα κατά κάποιον τρόπο συναρμολογημένα με το Άγιον Όρος, όπως π.χ. στην Tate Gallery του Λονδίνου, όπου υπάρχει η, κατά πόσον πιθανότητα, παλαιότερη γνωστή τοπογραφία με θέμα τη μονή Βασιλόδο, την Αθωνάδα και τον Άθωνα, έργο του Thomas Hope, του 1790 (βλ. Τσιγκουρί, Φ.Μ., Thomas Hope (1769-1831), Ενός από την Ελλάδα του 18ου αι., Αθήνα 1965, σσ. 151, 228, πίν. 60-61), ή στην Πανακλή του Ερεβάν, όπου ο γράμμα ελαμμοειδής το 1864 με θαλασσοπόρο του διάσημου Ρώσου θαλασσοπόρου Αβδράζον. Επει με φυσικολογική θαλασσο στασιμότητα από έναν ορεινό απόλη των Άθωνων. Βέβαια η απουσία εκτεταμένων πινάκων δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν πίνακες περί Αγίου Όρους στις αποθήκες των μουσείων.

4. Edward Lear (1812-1898). Άγγλος ζωγράφος, ποιητής και συγγραφέας, που διέσχισε την Ελλάδα τρεις φορές μεταξύ των ετών 1848 και 1864, με μακρόχρονης παραμονής στην Κέρ-

κυρα. Η παραγωγή του, που εκτιμάται σε μερικές χιλιάδες σχέδια, προσφέρει «την πιο ολοκληρωμένη καταγραφή που έχουμε για το ελληνικό τοπίο στα μέσα του 19ου αι.» (Τσιγκάκου, Φ.Μ., Ανακαλύπτοντας την Ελλάδα, Ζωγράφοι και Περιηγητές του 19ου αιώνα, Αθήνα 1981, σ. 199).

5. Mathéy, Georg-Alexander (1884-1968), Ρουμάνος ζωγράφος και φιλέλληνας, που ελάτρευσε την Ελλάδα και το φως της. Διέμενε πολλούς μήνες στο Άγιον Όρος, το 1937, και φιλοτέχνησε μεγάλο αριθμό υδατογραφιών και σχεδίων, κατά το πλείστον ανέκδοτων. Δημοσίευσε και ένα εικονογραφημένο βιβλίο για την Ελλάδα, γεμάτο κατόψεις και σκηνές. Mathéy, G.-A., *Hellas, dem griechischen Genius*, München 1967.

6. Παπαλουκάς, Σπύρος (1893-1957), Έλληνας ζωγράφος, που έδωσε με ιδιαίτερη ευαισθησία το χρώμα και την ατμόσφαιρα του θνατικού τοπίου με την πολύ ζωντανή τεχνολογία του νεο-ιμπρεσιονισμού, της οποίας υπήρξε ένας ο γλαφυρότερος εκπρόσωπος.

7. Ν. Κατζίνοβιτς - Γκιόκας (1896-1994), σπουδαίος Έλληνας ζωγράφος και πνευματικός άνθρωπος, που επέτρεψε τον γράφοντα να τον φιλιόταν.

8. Βλ. απεικόνιση του Αγίου Ορους στο: Γιαννιούλη, Γ., *Ο Ζωγράφος Θεόδωρος Κ' Μόσχας*, Αθήνα 1986.

9. Βλ. προχείρως, Μυλωνάς, Χαλκογράφος, Παπατσόπου, Δ., *Χάρτινες Εικόνες*, Αθήνα 1986, Τσόντς, Ε., *Estantes de la Renaissance Bulgare*, Sofia 1988, Davidson, D., «Η Μονή Χελανδαρίου σε χαλκογράφους του 18ου αι.» (Σερβικά με γαλλική μετάφραση), *Chilandarijski Zbornik*, II, 1971, σ. 143-172.

10. Davydov, V.P., *Atlas, K puteshestviu Vladimira Davydova, po Ikonicheskim Ostravam, Grecii, Malajzi i Turki*, Ay. Petroskaya 1839. Ο γράφων ευχαριστεί τον προϊστάμενο της Βιβλιοθήκης της Τράπεζας της Ελλάδος κ. Ευθύμιο Μπίλικο και της Κες Σουλζή Μπρίκη και Ζωή Ζαφειροπούλου για την συμπαράστασή κατά την φωτογράφησή. Επίσης ευχαριστεί την Κα Ακοπτερίνη Κουμαρινού για την υποδείξη της βιβλιοθήκης της Τράπεζας και τη μεσολάβρηση για την ανεύρεση του βιβλίου.

11. Βλ. Εκδοτική Αθηνών, *Νεοελληνική Χαρακτική*, Αθήνα 1994.

12. Eder, J.M., *Geschichte der Photographie*, Halle, 1932 και (αγγλική μετάφραση) *History of Photography*, New York 1978, Stenger, E., *The History of Photography, its relation to Civilization and Practice*, Easton 1939, Stenger, E., *Die beginnende Photographie im Spiegel von Tageszeitungen und Tagebüchern*, Würzburg 1943, Gernsheim, H., *The History of Photography*, London, New-York, Toronto 1955, Eastman Kodak Co., *Encyclopedia of Practical Photography*, New-York 1977-1979.

13. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1839-1900. Φωτογραφικές Μαρτυρίες, Αθήνα 1985, σ. 32, φωτ. αρ. 1.

14. Η φωτογραφία τοπίων (landscape photography) απασχολεί κατά την δεκαετία του 1850-1860 σχεδόν 250 χγρμ. (φωτογραφικές μηχανές, σκηνές, σκευόνες θαλάμους) και σε εργάτες και πηδύνας για τη μεταφορά Παρόμοιες δυσκολίες αντιμετώπιζαν οι φωτογράφοι που παρακολούθωναν και αποθανάτιζαν πολέμους επιχειρήσεις (Κριμαϊκός πόλεμος, Αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος), Eder (1978), *op.cit.*, σσ. 358-359.

15. *Αγοραϊκή Φωτογραφία*, τεύχος 1, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 21, σπ. 15.

16. Η αποστολή υπό τον Κάμητο Πέτρο Σεβαστιανό υπήρξε η πρώτη και μεγάλη προσπάθεια επιστημονικής έρευνας στο Άγιον Όρος κατά το 19ο αι. Πλαστικό από ουσία ορεινών κτιρίων, ζωγράφων και φωτογράφων, εξετέλεσε αποτυπώσεις αρχιτεκτονικών μνημείων, αντίγραφα έργων ζωγραφικής και γλυπτικής, ερωτογράφησε κτήρια, τοιχογραφίες, εικόνες και χει-

ρόγραφα, συνέταξε τοπογραφικό χάρτη της Χερσονήσου σε 9 φύλλα και απέκλεισε αποτυχόντα τμήματα τοιχογραφιών, μεταβιβάζοντας εικόνες και χειρόγραφα.

Η προσπάθεια της αποστολής Σεβαστιανών έγινε με κανόνες και μέσα που θα ταλμούσαμε να θεωρήσουμε ως μοντέρνα (τοπογραφία, αποτυπώσεις κτιρίων, φωτογραφίες). Με υποτροφία της τότε Σερβικής Ακαδημίας των Επιστημών, το 1884 (για την οποία ο γράφων ευχαριστεί και από την θέση αυτή τον πρέσβη επί τμή) κ. Πέτρο Καλογερά και την ακαδημαϊκό Ζιβάνο Ουνταλτσόβα), ανανεώθηκαν τα σχετικές γλιόγρα καταλόγια του Σεβαστιανού στη Μόσχα και στο τότε Λένινγκραντ. Η συλλογή αυτή, που ανασκευάστηκε σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά της εποχής (π.χ. *Diction Ainé, Annales Archéologiques*, XXI, 1861, σσ. 173-179), έκανε θόρυβο στην εποχή της και τροφοδότησε επιστημονικά συγγράμματα, όπως του G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, *Λένινγκραντ* 1974, σσ. 54 και 61, την *Γεωγραφία του Πτολεμαίου*, δημοσιευμένη βάσει φωτογραφιών του Σεβαστιανού (βλ. Langlois, N., *Géographie de Ptolémée. Reproduction photolithographique du manuscrit grec du monastère de Vatopédi au Mont Athos*, Paris 1867). Εν τούτοις, η συλλογή αυτή ποτέ δεν δημοσιεύτηκε και σήμερα φέρεται ως απώλεστη.

17. Riley, A., *Athos or the Mountain of the Monks*, London 1887, και *Αγοραϊκή Φωτογραφία*, τεύχος 3, Μονές του Αγίου Ορους, *Το Λεύκωμα Αγίου*, Θεσσαλονίκη 1994. Ος μια βέβαια κάπως μαρτυρία θα μπορούσε να λογιστεί το γεγονός ότι, μετά τον έτος 1871 ορισμένοι επιστήμονες προς αναζήτη της Μονής Αγίου Παντελεήμονος, με τις νέες πτέρυγες, όπου υπήρχαν και φωτογραφικό εργαστήριο, άγνωστο όμως εάν από εγκαταστάθηκε εκεί εξ αρχής ή αργότερα. Δεν θα έπρεπε, πάντως, να αποκλεισθεί η περίπτωση, ότι το εξαιρετικά καλά οργανωμένο φωτογραφικό εργαστήριο της μονής εγκαταστάθηκε ο Σεβαστιανός, το 1859-1860, στην Σκήτη του Αγίου Ανδρόνικου ή Σερρά, στις Καραίες, εδωθήθηκε στην Μονή Αγίου Παντελεήμονος, μετά την κόπηση βιβλιομένη αναχώρησή του. Βεβαίως οι συσκευές διαγγραμμάτων, που διέθετε ο Σεβαστιανός το 1860, δεν θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες μετά το 1870.

18. Επιβλ. να ευχαριστήσουν τον Άγιο Καθολύγιο-μενο για την συγκατάθεσή του και τον Βιβλιοθήκη-κάριο Γέροντα Μάρκελλο για την συμπαράστασή του στην φωτογράφηση και την εν συνεχεία συνεργασία μας για τον έλεγχο της μεταφραστικής του Βάρακη.

19. Είναι εύλογη ότι η *Αγοραϊκή Φωτοθήκη*, ενότητα της *Βιβλιοθήκης Μονής Σίμωνος* έπρεπε συστηθεί ακριβώς για να περιοίσει ό,τι είναι δυνατόν από τα φωτογραφικά κατάλοιπα στο Άγιον Όρος, εκδόσεων στην *Αγοραϊκή Φωτογραφία*, σύγγραμματα περιοδικά, του οποίου εκκλιόμηνον ήδη τα τρία πρώτα τεύχη.

20. Για την όδυσσά και την βοήθεια κατά την φωτογράφηση, εκφράζει ο γράφων και από την θέση αυτή τις ευχαριστίες του προς την Μονή του Αγίου Παντελεήμονος.

21. Langlois, V., «Histoire du mont Athos et de ses monastères, d'après les documents rassemblés par le conseiller d'Etat actuel de Sébastopol», *Annales de philologie chrétienne*, XIII, 1866, σ. 165.

22. Επιστολή της 17ης Νοεμβρίου 1994, της *Société française de Photographie*.

23. Βλ. εικόνα στο πίσω εξώφυλλο του τεύχους αρ. 53 της Αρχαιολογίας και στην προμετωπίδα του παρόντος τεύχους.

24. Ο γράφων ευχαριστεί ιδιαίτερα την διευθύντρια της Γενναδίου Βιβλιοθήκης Κα Σοφία Γ. Παπαγεωργίου για την ανάκτηση του εγχρώμου χάρτη και την υποδείξη της υπαρέφους του. Επίσης ευχαριστεί την Κα Λεωνώρα Α. Νάβαρη για τις συμβουλές της σχετικές με το θέμα αυτό.

Nineteenth Century Representational Paintings and Photographs of Athos Monasteries and their Interpretation.

Pavlos Mylonas

The Monastic Community of Mount Athos radiates mainly because of its fundamental religious essence, Monasticism being its proper expression. In the span of one thousand years, Athos has also been enriched on another plane, with its art endowment, the architecture of its monasteries, the paintings in the churches, the relics and treasures accumulated over the centuries by the faithful.

This cultural presence of Athos offers a unique feast to our visual perception, the spiritual message of Mount Athos being accompanied by the one of artistic beauty. The presence of art provokes aesthetic interest and arouses to enthusiasm every visitor, from the uninitiated and naive pilgrim to the learned expert. Furthermore, during the last two centuries it has stimulated creative impulse among artists to immortalize the Athos landscape and architecture. One could mention off-hand the very refined Englishman *Edward Lear* and the wonderfully rich in color Greek painter *Spyros Papaloukas* (ill. 1), or the occasional *Ghika* (ill. 18); but equally so quite a few Russians (ill. 6, 8, 10, 11, 15, 16, 17), Serbs, Bulgarians and Orthodox, that is to say, artists who's orthodox faith initiated their visit to Athos.

As a chapter of painting one could also consider engraving; as for instance the very expressionistic woodcut illustrating the stunning cone of Athos (ill. 3). One group of such engravings, which provide us with rare representations of the Athos monasteries, in 1835, is the set of twelve vignettes surrounding the monochrome map of the peninsula found in *Davydov's Atlas* (ill. 2). They were engraved according to drawings by the architect N. Efimov. A single loose-leaf sheet of this map is to be found in the Genadios Library, the vignettes of which have been water-colored by hand at a later date, possibly around 1900 (ill. 6, 15, 16, and cover ill.). They all constitute valuable archaeological documents.

With the invention of photography the possibility was given to millions of people to get acquainted with millions of subjects, through the latter's printed image. The first photographs of Athos monasteries were seemingly taken in 1854, according to information published in the French periodical *La Lumière* of 1856. In 1857 and especially

in 1859-60, extensive photographic activities were carried out by an important Russian scientific expedition, headed by Count Peter Sevastianov, whose large collection of architectural drawings and photographs of architecture, murals and manuscripts was widely publicized in newspapers and magazines of the 1860s, both in Russia and in France. Still, this collection has never been published and nowadays is considered to be lost. Very few remains of this collection are to be found in Moscow and St Petersburg, and were kindly shown to the author in 1984, for inspection and photography (ill. 8, 13, 14).

Other collections of photographs spotted on the Mountain by the author and worthy of mention are: 1. A large collection in the Russian Monastery of *Hágios Panteleimon*, which seemingly was available until 1940; of this, a very important entity of views of the twenty monasteries remains in the library. These views were photographed by the author in 1968 (ill. 4, 5, 7, 9). 2. An entity of views of the twenty monasteries, well framed, was hanging in the Guest-house of the Monastery of *Karakállou* until August 1988, when a fire destroyed both the building and the photographs. The author was fortunate to have copied them only three months earlier (ill. 12). The *Karakállou* collection, of which we also know the photographer *Benjamin I.K. Kontrákis*, was probably accomplished in the 80s of the previous century. 3. The 68 photographs published in *Smyrnakis G.'s* book *To Hágion 'Oros*, 1903, which were

probably taken in the 90s of the previous century. 4. The 43 architectural views published in the Album of hieromonk *Stéfanos*, in 1913, which must have been taken during the one or two years preceding the date of publication.

Illustrations

*. Illustration on the cover: *The Monastery of Hágios Pávlou* in 1835. Drawing by N. Efimov; water-color by unknown artist, probably around the turn of the century (act. dim.: h = 70mm, w = 102mm. Gennadios Library).

1. Arsanéas (Boathouses) at the minuscule port of the Monastery of *Pantokrátor*. Painting by Spyros Pappaloukas, 1935 (act. dim.: h = 81 cm, w = 75 cm). Owner Mrs A.S. Pappaloukas.

2. Monochrome map of Mount Athos, decorated with views of some of the monasteries. Probably drawn in 1835, included in the Atlas of V. Davidov, published in 1838 (act. dim.: h = 33.8 cm, w=42.8 cm). Library of the Bank of Greece.

3. Mount Athos. Wood-cut by E. Papadimitriou, frontispiece in Z. Papantoniou's book *Hágion 'Oros*, Athens, 1934 (act. dim.: h=130mm, w=68mm).

4. View of the eastern section of the courtyard in *Megisti Láva*. One of the earliest existing photographs of Athos monasteries, shot probably around 1869-1870. Collection of the Monastery of *Hágios Panteleimon*.

5. The Monastery of *Zografú* from the north-east. Early photograph taken between 1865-1882. Collection of the Monastery of *Hágios Panteleimon*.

6. The Monastery of *Dochariou* in 1835. Drawing by N. Efimov; water-color by unknown artist, probably around 1900 (act. dim.: h=92 mm, 102.5 mm). Gennadios Library.

7. The Monastery of *Filotheou* before 1872. According to the buildings shown, the photograph must have been taken before 1872. Collection of the Monastery of *Hágios Panteleimon*.

8. View of the Monastery of *Hágios Panteleimon* before 1862. Oil color on plaster in the *Trápeza* (Refectory) (approx. width 100 cm). Date of the painting 1862, probably after a photograph of 1859-1860.

9. The Monastery of *Hágios Panteleimon* around 1871. Collection of the monastery.

10. Graphic representation of the Monastery of *Hágios Panteleimon* as it was in 1851-1861. Colored

lithograph in the library of the monastery (approx. dim. 40 x 32 cm).

11. View of the Monastery of *Hágios Panteleimon* from the west. Section of a large oil painting hanging in the official Guest-house of the monastery. According to the buildings shown, it records the state of the compound during the period between 1895-1908.

12. The Monastery of *Grigoriou*, before the extension of 1891-1896. This photograph belonged to a very important collection of views of the monasteries of Athos, hanging in the Guest-house of the Monastery of *Karakállou*, which was destroyed by fire in 1988.

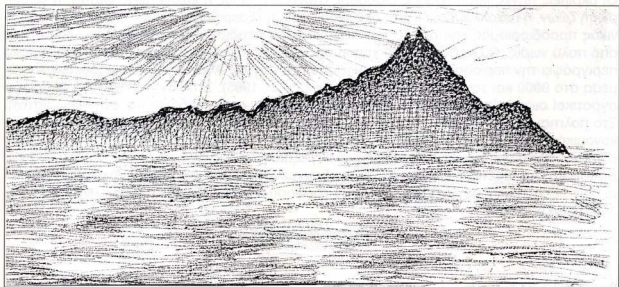
13. The Monastery of *Vatopedi* and 14. The Monastery of *Simónos Pétra*. According to the buildings shown, the photographs were taken after 1854 (Vatopedi) and before 1862 (Sim. Pétra). Since they belong to the Sevastianov Collection in St Petersburg they must have been taken either during the 1857 visit (Vatopedi) or in 1859-1860. This collection, however incomplete and faded, should be rated as comprising the oldest existing views of Athos. Library of the Academy of Fine Arts, St Petersburg.

15. The courtyard of the Monastery of *Hágios Pávlou* in 1835. This drawing by N. Efimov, should be considered as very important because it records the interior arrangement of the monastery in 1835, which has since been totally altered. Especially important is the image of the old *Katholikón* (act. dim.: h=92mm, w=79mm). Gennadios Library.

16. The courtyard of *Megisti Láva*, from the east. It is one of the vignettes of the *Davidov-Map* (ill. 2) drawn by N. Efimov in 1835, published as uncolored etching in 1839 and water-colored by hand, possibly around 1900. Besides showing the Tower, the *Katholikón*, and the east wing, the picture is important because it shows the Church of *Michael of Synnada*, destroyed during the 1905 earthquake. Gennadios Library.

17. The Monastery of *Hágios Panteleimon* from the west (1835?). Colored lithograph by *Richebosc*, issued in Paris, after a drawing by *B. Birman* of 1835. This drawing, besides its elegance, is important because it shows a Post-Byzantine church, which could be no other than the *Kyriakon* or main church of the old *Monioryion* (small monastery) of *Análipis* (Assumption of Christ), which was totally absorbed by the big monastery and vanished (act. dim.: h=19.8 cm, w=25.8 cm). Gennadios Library.

18. The *Península of Athos*, sower, as it looks from *Sithonia*, in the early hours. Drawing by N. Ghika, dedicated to the author whom he qualifies as *Hágiontis* (Belonging to *Hágion 'Oros*, the Holy Mountain) (act. dim.: h=14 cm, w=42 cm). The *Mylonas Athos Archives*.

18. Η Χερσόνησος του Αγίου Όρους, σκατενική, όπως φαίνεται από την Σιθωνία τις πρωινές ώρες. Σχέδιο του Ν. Χατζηκυριάκου - Γκίκα, κομμένο από πλοίο, που αποδίδει με ακρίβεια και αίσθηση την φυσιογνωμία του Αγίου Όρους: το πολύ επιμήκες και ποικίλο σε μικρές κορυφές σώμα, που καταλήγει στον περήφανο κώνο του Άθωνος. Όπως φαίνεται και από την υπογραφή, είναι αφιερωμένο στον γράφοντα, τον οποίο τιμά με την προσογόρευση «Αγιορείτης». (Διαστ.: ύψ. 14 εκ., πλ. 42 εκ.).